

שירתו של עזרא זוסמן¹

נתן אלתרמן

חברנו היקר עזרא זוסמן, אסיפה נכבדה. ברגש-תודה ובשמחה אנו מתכנסים הערב פה אתך ועם הנאספים לכבודך. רגש-תודה על עילת המסיבה הזאת ורגש-שמחה על שעה זו שהיא זכייה לספרותנו. אני מבין כי זוסמן אינו רגיל במסיבות, וזו אולי בכלל המסיבה הראשונה שהוא זוכה לה. ולכן רצוני לומר לו, שאם בספר הזה אנחנו פוגשים שירים ראשונים ששנת כתיבתם היא שנת העשרים וחמש, כלומר כלפני ארבעים שנה, הרי אם מחוסר רגילות הוא חושב אולי שהוא נחפז מדי להוציא את הספר הזה, או שאנחנו נחפזנו מדי לעשות את המסיבה הזאת – יוציא ספק זה מלבו. הרתיעות שהרתיעו אותו להוציא את הספר היו ודאי שקולות כנגד הדחפים שהניעו אותו לעשות את ההיפך מזה. אם כך ואם כך, הספר הזה הוא תופעה שאינני יודע דומה לה אפילו מבחינת התהוותו (אולי סדן יודע). זהו ספר שהצטבר הצטברות טבעית, מתמדת ופתאום הופיע. עם כל היותו תוצאת תהליך ארוך וטבעי כל-כך, הוא הפתיע אותנו. יש בספר הזה מה שיש בכל שיר של זוסמן ומאופיו. שיריו הם תהליך הנמשך עדיין אפילו בזמן שאתה קורא אותם כבר בדפוס. אתה חש כיצד השיר צמח והצטבר, ועם זאת אין בו משום דבר צפוי מראש. יש בו תמיד מן הבלתי-צפוי ומן המפתיע, מן הצורות המעוותות והפתאומיות, על אף ההצטברות האיטית של השיר. מבחינה זאת זה מזכיר אולי את התהוות הסטאלאקטיטים הנוטפים והמצטברים משך זמן רב ועם זאת צורתם מעוותת ופתאומית ומפתיעה תמיד. הספר הזה כולו נראה לי כמין מערה כזאת, היכל כזה של סטאלאקטיטים שהוא פתאום: זה אחד המראות המרהיבים ביותר בספרותנו בדור הזה.

¹ במעגל: מאמרים ורשימות, תרצ"ב-תשכ"ח (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"א 1971), עמ' 96-99. דברים שנאמרו במסיבה שנערכה ב-23 באוקטובר 1968 באגודת הסופרים, לרגל הופעת ספרו של עזרא זוסמן "שירים".

קשת הנושאים של הספר הזה פרושה החל מנושאים הראשונים של השירה הארצישראלית, נושאי המעבר ממהפכה שבעיצומה אל מהפכה לא־מתחילה, אבל שרויה הרבה יותר בסימן של תהייה ושאלה ובדידות. שיריו הראשונים של זוסמן למעשה עוד הספיקו לנגוע בבכור הנושאים של השירה הארצישראלית : הנושא של מצדה, של שירי שלונסקי הראשונים ושל שירי אצ"ג הראשונים. אלה שירי המעבר מאקלים לאקלים ומנוף לנוף וממהפכה למהפכה. האקורד הראשון שלו הוא האקורד האחרון של אותה מנגינה. ניגונו כבר אחר. אבל כשאתה מוצא בשיריו הראשונים שורה האומרת פתאום "פה אסיה. פה עוד בוכה שועל", הרי זה המשך של אותו נושא בניגון אחר לגמרי.

גם מבחינת האקלים העולמית־תרבותי הוא עבר לשלב אחר. זה כבר לא עולמם של בלוק, של יֶסֶן, של מאיאקובסקי, של פושקין. כאן כבר אנו מוצאים את תת־הזרמים של השירה הרוסית – את מאנדלשטאם, את פאסטרנאק. והוא – אולי יותר מקודמיו שהיו יותר קרובים לזה – המשיך, גם בחוליה ראשונה שלו, את שירת קבוצת "בראשית". באיזה מקום בשירים אלה נושקים הוא וְלֵנְסְקִי.

אני יודע, כשאני אומר "נושא של שירים", אני מתחייב בנפשי. הרי לשירים אין נושא... ובכלל אסור לדבר על תוכן של שירים. בימינו, מה שייך בכלל תוכן לשיר? עד כדי כך שאפילו המורים כבר מפחדים לומר זאת לתלמידיהם. המורים – מילא, אבל התלמידים, הלא הם יגדלו ובעוד חמש, שש שנים תתחלף האופנה ומה יעשו אז? אינני יודע, אולי אז שוב יהיה תוכן לשיר...

השירה – אגב, לא בפעם הראשונה אומרים זאת – היא אפילו לא מלים, היא רק אותיות. עם זאת ברור – כשאדם כותב שיר מתוך תיאוריה זו, הרי גם אז כל מלה היא סוס טרויאני, המכניס אליו את כל התכנים הקשורים במלה הזאת, את כל עברה והווה שלה, כך שהשיר מתאכלס, על אף מחברו. שירים נכתבים כיום כמו שנכתבו פעם, על אף המאניפסטים שאינם נופלים ממאניפסטים גדולים אחרים שקדמו להם. במידה רבה גם אינם שונים מהם בהרבה. אבל כדי שבכל־זאת תוצדק התיאוריה הזאת, הרי שירתנו היתה מתחפשת לא מזמן לחסרת־בינה בכלל. איזה מין אינפאנטיליזם של דיבורים פרימיטיביים, חסרי משמעות כמעט. אמנם לזאת איש לא האמין, מפני שכל־כך הרבה בינה – וזה ייאמר לשבחם של המשוררים – היה מושקע בזה, כדי ליצור את הרושם של חוסר־בינה; כל־כך הרבה כוונה, כדי ליצור את רושם ההיוליות, וכל־כך הרבה הכנות כדי ליצור את רושם הספונטאניות האומרת רק את עצמה ברגע זה.

זוסמן הוא לאורך כל ספרו ההיפך מההבקעה הזאת מן הנושא חוצה, שהיא גם כן לגיטימית, מפני שהיא משיגה יעדים שלא הושגו בדרך הפוכה. זוסמן הוא כולו הבקעה פנימה. מחשבת הזמן, היחיד בתוך הזמן, חידוש הסביבה, תמרוריה – את זה הוא שר בצורה שהיתה בשעתה גם־כן חידוש, לא מן החידושים המוכרזים והמוצהרים, אבל הוא היה חידוש גדול.

הוא היה זה (ואינני מדבר כאן על הבדלי ערך, אלא על הבדלי מהות), שהעביר את השירה הארצישראלית מן הפאתוס השירי, שהיה בשלושת המשוררים שהזכרתי, אל הדיבור. הוא היה הראשון בינינו שהתחיל לדבר. שר, אבל מדבר. כשאתה מוצא בשירו על טרומפלדור שורה האומרת: "דנטיסט, חייל רוסי, שבוי מפורט־ארתור, סטודנט, גיבור גליפולי" – זה עולם אחר, שאיננו במה שקדם לו. זה יש רק בסיפורת העברית, אולי אצל גנסין – דנטיסט וסטודנט על־כל־פנים. אבל זה אין בשירה העברית. ומתוך שהדבר הוא כל־כך טבעי ולא מוצהר, הוא שונה ממה שמוצאים עכשיו לפעמים בדחיקת מלים כאלו בכוח אל תוך השיר, כדי לאשר קֶרְדוֹ מסוים.

מלים אלו, שזוסמן הכניס, יצרו אז ניגון אחר בשירה העברית. זוסמן הוא מהפכן שקט. שיריו יש בהם מן הרישול החיצוני שאיננו בחברים שלו שעמדו על משקל מוצק, על חרוז מצלצל, על ליטוש; אצלו הרישול הזה מבליט את המתח הפנימי של השיר. מכוח זה שרה, נאבק, התמודד זוסמן עם עיקרי הגותו וחוויותיו של האיש בזמן הזה ובמקום הזה, הן בנושאי הייחוד והן בנושאי הכלל. אינני יודע אם אין זה מופרך לקבוע הפרדה חדה כזאת, שלפיה אנו מגיעים לאבסורדים, שהם אולי מוצדקים מבחינת ניתוח מדעי. אנחנו מגיעים לידי כך שאומרים כי ביאליק האמיתי הוא באותה נערה נוכריה שראתה בנעוריו ושמצאה ביטוי בפרוזה שלו – ולא "לפני ארון הספרים", "בעיר ההרגה" ועם ישראל וארץ־ישראל. שם איננו ביאליק האמיתי, זה לא המשורר... זה רציני, אבל הגיחוך מביט מאחורי הרצינות הזאת.

לכן, שעה שזוסמן אומר ש"העץ שב אל היער", אין זו רק שיבה חיצונית. אגב, אני תופס את זה בהווה, לא בעבר – העץ שב, הולך ושב אל היער, הוא שב כל הזמן. ואינני יודע אם היער נמצא מחוץ לעץ בכלל, היער נמצא בתוך העץ, לכן הוא שב אל היער. ויש ימים, שבהם היער רץ אל העץ, וכולו תלוי בזה. זו אמנם תמונה מאקֶבֶתית קצת, אבל גורל היער תלוי בעץ. מה יעשה העץ? היער הוא בתוכנו, ושעה שאנו הולכים אל היער, שהוא הכלל, אנו גם הולכים אל עצמנו. זה לא נכון שהוא בחוץ, ואנחנו – בפנים. פה יש רק מיני זכרונות ינקות. ואין זה מעניין.

עם זאת, עם היותו ארוג בתוך המסכת הזאת, הרחבה והאישית גם יחד, הרי שירתו של זוסמן היא שירה בודדת, היא כולה בדידות, היא איננה משל טריבון, אלא כולה שירת ייחוד, היא מלאה מכל מה שיכול להיות צידוק חייו של אדם, ענין חייו, געגועי חייו. ספרו של זוסמן הוא ספר אחיד במידה מפתיעה לגבי חומר המשתרע על פני זמן ארוך כל־כך. אצל מאיאקובסקי יש דימוי, שהוא מדמה את כל יצירתו לחיל שקפא: לועי הפואמות מכוונים מתוך הביצורים ומתוך החפירות, האפיגרמות הן קאוואלריה שקפאה במעופה... פה המראה הוא ראשית־כל יותר ציווילי, והוא גם נע ומתנועע. ספר חדש הוא ספרו של זוסמן. ספר אינו אומר רק סך־הכל ממה שאומרים השירים, הוא אומר גם משהו נוסף. וספרו של זוסמן אומר עכשיו דבר נחוץ מאוד, חשוב מאוד, ולכן חדש. ואני הייתי מביע תקווה, שהספר הראשון הזה יהיה באמת ראשון. עוד חזון למועד. אך, כמובן, מסיבות טכניות לא נוכל לחכות עכשיו כל־כך הרבה זמן. לכן קצת יותר מהר...